

“Op angsten bouw je niets”

Debatavond over het Oder-Neiße gebied
14 juni 2005

door Anne-Marie Mreijen

De Nederlandse journaliste **Annemiek Hendriks** doorkruiste de Pools-Duitse grensstreek van Silezië in het zuiden via Saksen en Brandenburg tot Pommeren in het noorden. Haar onderzoek en het boek 'Gespleten land. Omzwervingen langs Oder en Neiße' dat hierover bij Uitgeverij Bas Lubberhuizen verschenen is, vormden de basis voor dit debat dat het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA) in samenwerking met Uitgeverij Bas Lubberhuizen op 14 juni organiseerde. De gespreksleider was **Philippe Remarque**, werkzaam bij *De Volkskrant* en tot vorig jaar correspondent van deze krant in Berlijn. Naast Annemiek Hendriks namen ook de Duitser **Klaus Bachmann** en de Poolse **Malgorzata Zdzienicka** deel aan het debat. Bachmann werkt aan de Universiteit van Breslau en heeft verschillende artikelen en boeken geschreven over de Pools-Duitse verhoudingen. Zdzienicka is eerste secretaris Politieke Zaken bij de Poolse Ambassade in Nederland. Onderstaand een verslag van de bijeenkomst:

Wantrouwen

Remarque: Annemiek Hendriks heeft de moeite genomen om in het gecompliceerde Oder-Neiße-gebied tussen Polen en Duitsland, rond te trekken en hierover een boek te schrijven. Het boek is een feest van herkenning. Ik heb zelf in Berlijn gewoond en ben van daaruit ook een aantal maal in de Pools-Duitse grensstreek op vakantie geweest. Wat je daar ziet is fascinerend: mooi opgeknapt huizen, maar ook sombere gezichten. Echt een andere wereld. Achter de mooie omgeving gaat een bloederig verleden schuil, het is gecompliceerd en pijnlijk. Annemiek Hendriks heeft een mooi boek geschreven. Het heeft een lichte toon en neemt zowel Duitsers als Polen op de hak. Ze heeft de blik van de Nederlandse buitenstaander die met rubberlaarzen over de Oder-Neiße brug stampt en vervolgens een kritisch boek schrijft. Wat ik schokkend vond is dat er nog steeds een onstelbaar wantrouwen onder Polen is ten opzichte van Duitsers en vice versa. Op 1 mei 2004 kwam Polen bij de Europese Unie (EU). Duitsland heeft hier altijd op aangedrongen. Er werd weliswaar feest gevierd, maar de Pools-Duitse verhoudingen zijn er sinds die tijd niet echt beter op geworden. Is er sprake van een crisis? Waar ligt dit aan? Waar komt dat wantrouwen vandaan?

Zdzienicka: De Pools-Duitse betrekkingen verbazen mij niet. De verhouding moet nog meer relaxed worden. Heel lang was de Sovjetunie (SU) de enige garantie voor de veiligheid van Polen. De Oder-Neiße grens¹, de grens dus tussen Polen en Duitsland, was tot 1989 niet vastgesteld, hetgeen het wantrouwen tegen de Duitsers niet wegnam. Het gebied werd tijdens de Koude Oorlog geïnstrumentaliseerd door de politiek in beide landen. Sinds in de grens eenmaal is vastgelegd begin jaren negentig en ook na de eerste verkiezingen in Polen² kunnen we rustiger praten over de zaken die een rol spelen bij de bilaterale betrekkingen. Het gaat dus de goede kant op.

Bachmann: Er is niet echt een crisis. De Poolse grens was zoals gezegd tot 1989-1990 nog niet bevestigd, een dramatische situatie. In Opper-Silezië had een grote minderheid nog nooit van democratie gehoord en was er geen invloed van de '68-beweging, zoals in West-Europa. Ook was men niet bekend met de Duitse discussie over het verleden. Bovendien zijn er dingen gebeurd die het wantrouwen aanwakkerden. Afgevaardigden van de Duitse *Heimatvertriebenen* kwamen in 1990 naar Opper-Silezië en zeiden dat ze er een revolutie tot stand wilden brengen zoals dat ook in de DDR gebeurd was. Dan zou het gebied net als de DDR aan de BRD kunnen worden toegevoegd. Dit was

¹ In 1991 erkenden Duitsland en Polen de rivieren Oder en Neiße eindelijk als grens tussen de beide landen en sloten zij een vriendschapsverdrag. In 1970 had Willy Brandt, de toenmalige Duitse kanselier, de grens weliswaar provisorisch erkend, maar officieel kon dat pas na de val van de Muur met instemming van de geallieerden.

² De eerste vrije verkiezingen werden in Polen gehouden in juni 1989. In 1988 waren er vanwege de slechte economische omstandigheden weer stakingen uitgebroken en als reactie daarop begint generaal Jaruzelski, die zich in 1985 tot president van Polen had laten kiezen, ronde tafel besprekingen met de oppositie. Zij werden het eens over nieuwe verkiezingen. Hoewel de oppositie die verkiezingen met grote meerderheid won, bleef Jaruzelski wel president. Premier werd de katholiek Tadeusz Mazowiecki.

een bizarre gedachtegang, een absurde actie, maar het is echt gebeurd en heeft wel kwaad gedaan. De situatie was ook een bedreiging voor de integriteit van Polen. Nu is er een 'Zentrum gegen Vertreibungen'³, dat blijft moeilijk voor Polen. De discussie in Polen over het verleden is heel lang een intellectuele discussie geweest, maar wordt nu ook voor een groot gedeelte door de media gevoerd. In Polen is nu ook een tabloidpers, zoals in Duitsland de *Bild Zeitung*, en in de Poolse tabloidpers lees je agressieve anti-Duitse teksten. Dat is geheel nieuw. Het duurt een tijd voordat de Polen begrijpen dat niet alles waar is wat in zulke kranten staat. Het gaat hierbij niet om een complot van de Polen tegen de Duitsers, het is gewoon een gat in de markt, dat gevuld is.

Daders en slachtoffers

Hendriks: Er heerst een hele rare ongelijkheid in het Pools-Duitse grensgebied. Er zijn veel vooroordelen, zoals dat Polen werk van Duitsers komen stelen. Deze vooroordelen worden van hogerhand systematisch weerlegd. Omgekeerd hoorde ik in Polen echter vooroordelen over Duitsers waar ik steil van achterover sloeg en die door de overheid en door journalisten niet weerlegd worden, maar juist gevoed. Ik voelde me soms een soort advocaat van de duivel als ik hoorde wat gewone mensen tegen mij als Nederlander zeiden. Alsof de invasie der barbaren aanstaande was. Een meisje had bijvoorbeeld altijd gehoord dat Duitsers een soort kruisridders waren die Polen wilden veroveren. Ze vond het heel raar toen ze

een keer een Duitser tegenkwam die heel gewoon bleek te zijn. Ik heb ook mensen ontmoet die bijvoorbeeld bezig waren met het maken van nieuwe schoolboeken, zonder vooroordelen. Dit gebeurt echter zeer lokaal. Dus zolang kinderen met dit soort vooroordelen opgroeien zal de verhouding zeer ongelijkwaardig blijven. Men moet van het beeld af dat Duitsers daders zijn en Polen slachtoffers. Bij Duitsers heerst ook het gevoel dat zij zichzelf constant moeten verdedigen. En ik baseer deze conclusie niet op een paar gesprekken, ik heb heel veel mensen gesproken. De verhouding moet weer gelijkwaardig worden.

Zdzienicka: Ik herken dit beeld niet helemaal en kan verschillende voorbeelden voor het tegendeel bedenken. Waar ik vandaan kom heb ik nooit iets gemerkt van dit soort vooroordelen. Het onderwijs op scholen is niet zo negatief over Duitsers, het is eerder de tabloidpers die dat doet. Op scholen wordt gewoon fatsoenlijk geschiedenisonderwijs gegeven. De vooroordelen zijn zeker niet overheersend. Ik ben geraakt door deze analyse van Annemieke Hendriks.

Remarque: Het gepraat over de Tweede Wereldoorlog zou eigenlijk voorbij moeten zijn. Is de herinnering aan de oorlog in Polen nog levendiger dan in Duitsland?

Zdzienicka: Men is in Polen nog niet klaar met het verwerken van de oorlog. De Tweede Wereldoorlog is nog prominent aanwezig. De geschiedenis bepaalt de Poolse identiteit veel sterker dan dat in Nederland het geval is. Men is nu pas bezig met het bijstellen van het beeld van de geschiedenis tot 1989. Ik ben het absoluut niet eens met de analyse dat het beeld van het huidige Duitsland bepaald wordt door het beeld van nazi-Duitsland.

Remarque: Nou, toen de *Heimatvertriebenen* een monument met museum en documentatiezaal in Berlijn wilden oprichten, bracht dat woedende reacties van Polen met zich mee. Petities werden ondertekend, ook door intellectuelen die bekend stonden als vrienden van Duitsland. Op de voorpagina's van de kranten stond dat Duitsland geregeerd werd door nationaal-socialisten. Alsof Duitsland heel Polen wilde innemen. Vanwaar deze lichtgeraaktheid?

Bachmann: Er bestaat een Duitse minderheid die terug wil naar Polen, maar die vormen helemaal niet het probleem. Zij zijn goed geïntegreerd en erkennen de Polen als slachtoffers. Maar het Zentrum gegen Vertreibungen draait het om: zij zien de *Heimatvertriebenen* als slachtoffers en de Polen als daders. Veel Polen denken echter in termen van collectieve identiteit. Monumenten voor Duitse slachtoffers zijn voor hen inacceptabel. De Duitsers zijn de Tweede Wereldoorlog begonnen, de Polen zijn slachtoffers. In Duitsland is een geïndividualiseerde discussie over mensen als slachtoffers. Slachtoffers zijn individuen, zonder politieke consequenties. In Polen ziet men dat echter nog niet zo.

³ Zentrum gegen Vertreibungen, opgericht in 2000, gevestigd in Wiesbaden. Doel van deze stichting is het tegengaan van volksverdrrijvingen in de hele wereld en het bevorderen van vriendschappelijke betrekkingen tussen volkeren.

Hendriks: Een monument tegen Vertreibungen zou op zijn plaats zijn in Berlijn, dat is de meest correcte stad daarvoor. Ik ben het eens met wat Erika Steinbach⁴ in de *Berliner Zeitung* schreef: "Als een Zentrum gegen Vertreibungen niet in Berlijn kan, kan Berlijn geen hoofdstad van Duitsland zijn." In Polen zijn er populisten die de angst voor Duitsers aanwakkeren, men denkt dat Duitsers massaal oude grond willen terugkopen. Er zijn ook nieuwe rijke Polen die villa's kopen in Duitse gebieden waar veel Duitsers zelf werkloos zijn. Andersom ligt dit wat moeilijker. Voor Duitsers die in Polen bijvoorbeeld grond, een bedrijf of een huis willen kopen, geldt een overgangstermijn.

Zdzienicka: Het is angst tegenover angst. De Poolse angst voor Duitsers die massaal grond zouden kopen in Polen heeft vertaling gevonden in een overgangstermijn in de aanschaf van grond⁵. Overigens waren er wel degelijk Polen die hiertegen geprotesteerd hebben. Je kunt de invoering van die overgangstermijn betreuren, maar politiek is het erkennen van stemmingen in de maatschappij. Andersom heeft de Duitse angst voor goedkope Poolse werknemers ook geresulteerd in een overgangstermijn voor Polen op de Duitse arbeidsmarkt. Een aantal problemen heeft met de geschiedenis van het gebied te maken. Die zullen als spoken uit het verleden verdwijnen. Al met al is er wel vooruitgang geboekt.

Nationalisme en antisemitisme

Remarque: Er heerst veel gevoeligheid onder de Polen. Wat is hier de verklaring voor? Waarom zit men in een overgangstijd? De grens is nu toch vastgesteld?

Zdzienicka: Sinds 1989 ja. Maar er zijn nog veel gevoelige kwesties. Je moet de Poolse geschiedenis goed kennen om dat te begrijpen, het gaat veel verder terug.

Bachmann: De stad Breslau zit in een interessante fase. Tot eind jaren zestig was er geen plan voor wederopbouw. Men dacht dat de Duitsers toch wel weer zouden komen. Dat verandert nu. Met het Pools-Duitse vriendschapsverdrag van 1991, het lidmaatschap van de EU en de NAVO⁶ is duidelijk dat er geen bedreiging meer is. Ik kon als Duitser zonder

problemen een flat kopen in Breslau, die overgangstermijn geldt alleen maar voor het platteland, niet als je een huis in de stad wilt kopen waar je woont. Er is een soort regionale identiteit in Breslau ontstaan, "wij zijn Breslauer". Voor het eerst is er een stad in Polen die een poging doet tot opbouw van identiteit. De verhouding tot het verleden is anders, er inmiddels worden ook grappen over de jaren tachtig gemaakt.

Remarque: Dus het herstel van het natuurlijk contact tussen Berlijn en Breslau is welkom?

Bachmann: Natuurlijk, dit heeft ook economisch voordeel. Het aantrekken van toeristen is aantrekkelijk voor de stad. En ook de komst van bijvoorbeeld intellectuelen en kunstenaars.

Remarque: Er heerst onder Duitsers volgens mij een afkeer van de Polen. Waar komt dat vandaan?

Hendriks: Volgens mij meer tegen het Oosten in het algemeen. West-Berlijners komen ook niet in Oost-Berlijn! De gemiddelde Duitser heeft geen open blik. Oost-Duitsers worden ingehaald door jonge hoogopgeleide Polen. Die krijgen geen voet tussen de deur in Polen in overheidsfuncties, dat is het probleem. Er is een grote generatiekloof tussen xenofobe oudere Polen die aan de macht zijn en jonge Polen. Opinieleiders hebben vaak nog een xenofobe houding. Oude communistische propaganda en het oude Poolse nationalisme domineren nog.

Remarque: Maar deze politici hebben Polen toch juist de EU en de NAVO in gehaald?

Hendriks: Dat was meer omdat men de Verenigde Staten als bondgenoot tegen Duitsland zag.

Jongeren komen er in Polen niet tussen. Bij de ouderen overheerst nog de angst tegen joden, Oekraïeners en Wit-Russen.

Zdzienicka: Ik ben het met sommige stellingen niet eens. De ironie wil dat de Poolse overheid inderdaad een minderheid vormt, maar dat zij wel het debat domineert. Dat debat in Polen is soms

⁴ Erika Steinbach is voorzitter van de Bund der Vertriebenen, die opkomt voor de belangen van de *Heimatvertriebenen*, die na de Tweede Wereldoorlog uit Polen en Tsjechië werden verjaagd.

⁵ Sinds de toetreding van Polen tot de EU geldt voor alle inwoners van EU-landen die landbouw- of bosgrond in Polen willen kopen een overgangstermijn van twaalf jaar. Voor de aanschaf van een tweede huis in Polen geldt een overgangstermijn van vijf jaar. Alleen voor buitenlanders die zich echt in Polen vestigen gelden geen beperkingen bij de aanschaf van een huis.

⁶ In maart 1999 werd Polen lid van de NAVO

curieus, maar het vertegenwoordigt niet de publieke opinie. Maar er heerst geen angst voor joden of Oekraïeners. Onlangs, tijdens de oranje revolutie⁷, is dat wel bewezen, toen zag je juist het omgekeerde: veel Polen steunden de oranje revolutie.

Hendriks: Toch heerst er onder de mensen op straat vaak antisemitisme. Ik meen dat Klaus Bachmann een paar jaar geleden in een artikel geschreven heeft dat 30 tot 40 procent van de Polen antisemitisch is, maar dat zijn waarschijnlijk oude cijfers.

Remarque: Polen krijgen toch vaker het verwijt dat zij toeschouwers van de holocaust waren? Is het beeld over Polen tegenwoordig negatiever?

Zdzienicka: Ik vrees van wel. Maar dit dient in de context te worden gezien van een algemeen negativisme in Nederland, dat wellicht in een algemene frustratie of angst voor het Oosten overgaat. Maar hieraan moet niet te veel waarde worden gehecht.

Remarque: Zijn de Polen antisemitischer dan de Nederlanders?

Bachmann: Misschien wel, maar ze zijn ook minder anti-islamitisch dan in Nederland. Ik heb de discussie in Nederland een beetje gevolgd. Je ziet in de pers veel extremen. In de meeste Nederlandse kranten die artikelen over Polen schrijven, herken ik het land niet terug. Andersom trouwens ook niet.

Remarque: Maar de vaste correspondenten van de grote kranten zijn zeker niet anti-Pools.

Bachmann: Niet anti-Pools nee. Maar men begrijpt het land niet. Er wordt op een ander waardevlak geargumenterd. Nederland is zeer post-materialistisch, post-modern en post-nationalistisch. Polen maakte een hele andere ontwikkeling door in de jaren zestig en zeventig. In deze jaren verdween in West-Europa de nationalistische kijk op de maatschappij en er trad er individualisering op. In Polen ging het juist de andere kant op, daar was een nationalistisch bewind aan de macht, in de zin dat het veel waarde hechtte aan de eigen nationaliteit. Zelfs de Poolse bevrijdingsbeweging van de jaren tachtig was nationalistisch⁸. In West-Europa was men zich er snel van bewust van dat de joden als slachtoffer een aparte groep vormden, maar in Polen werd het lot van de joden geïntegreerd in het lot van de Polen, het was een grote holocaust voor allen. In Polen is de democratie ook nationalistisch. Het probleem is dus dat de landen totaal verschillende waardestelsels hebben die ze op elkaar projecteren. Nederlanders zijn in de ogen van de Polen alleen maar pragmatisch, post-modern en hebben geen waarden, individualisme en egoïsme floreren er. Polen gelden voor de Nederlanders als nationalistisch en antisemitisch.

Remarque: Zijn er nu in Polen barsten in de nationale houding? Kunnen jullie voorspellen of er de Polen altijd nationalistisch zullen zijn?

Zdzienicka: Dat weet ik niet. Het beeld van nationalistische en antisemitische Polen is een zeer schadelijk clichébeeld. Nederland zou ook bij zich zelf te rade moeten gaan om dit vooroordeel te laten vallen. Polen leren op dit moment hun eigen geschiedenis kennen en verwerken. De Polen zijn getroffen als ze het Westen horen oordelen en als anderen de Pools-joodse verhouding door de eeuwen heen niet willen erkennen. Als je daarover wilt praten, moet je dat in een andere setting doen.

Hendriks: Ik heb een pro-Pools boek geschreven, het gaat er niet om Polen als clichébeeld neer te zetten. Het gaat erom dat als een nazi in Saksen iets zegt, heel Duitsland er bovenop zit en wij ook. Duitsers willen misverstanden tot op de bodem uitzoeken. Ze vallen zichzelf zo aan en hebben een ritueel schuldbesef. Dat je denkt, zo is het wel genoeg geweest. Bij Polen wordt hiermee geen begin gemaakt, hoewel misschien wel onder jongeren. Maar de kritische zelfreflectie is in ieder geval op regeringsniveau nog niet erg ontwikkeld, Polen voelen zich snel aangevallen en schieten direct in de verdediging.

Bachmann: Ik verdedig mezelf de hele dag, zowel als Polen kritiek op Duitsland leveren als andersom. Maar wat Annemieke Hendriks zegt klopt, Polen schieten snel in de verdediging. Polen is echter ook pas vijftien jaar een democratisch land. Het is pas sinds 1989 mogelijk om hierover een discussie te voeren. Kijk eens hoe het er in Nederland uitzag vijftien jaar na de Tweede Wereldoorlog.

Hendriks: Zeker. Maar is de Tweede Wereldoorlog nu niet genoegzaam besproken? Licht het gat in Polen niet in de naoorlogse periode? De beperkte communistische blik is nog steeds heel erg aanwezig.

⁷ In het najaar van 2004 vond er in de Oekraïne de zogenoemde oranje revolutie plaats. Aanhangers van de pro-Westerse oppositieleider Joesjtsjenko, gekleed in het oranje en zwaaiend met oranje vlaggen, eisten nieuwe verkiezingen. Ze weigerden de uitslag van de verkiezingen van 21 november 2004 te erkennen, die waren gewonnen door de pro-Russische regeringsleider Janoekovitsj, omdat de verkiezingswetgeving daarbij was overtreden. Het Hoge Gerechtshof van de Oekraïne gaf de oppositie gelijk en op 26 december werden er nieuwe verkiezingen georganiseerd. Joesjtsjenko won deze keer wel en is nu president van de Oekraïne.

⁸ Nationalistisch in de zin van trots zijn op het eigen land, en niet zin in de zin van het uitsluiten van andere groepen of landen.

Bachmann: Ik moet vaak de vraag beantwoorden of ik als Duitser wel eens gediscrimineerd ben. Nou ik ben in mijn leven twee keer gediscrimineerd: een keer in Polen omdat men dacht dat ik een Rus was en een keer in België omdat een Waal dacht dat ik een Vlaming was. Maar de Poolse behoefte zich te verdedigen vloeit voort uit de manier waarop het land zich heeft ontwikkeld: iedereen moet zich verdedigen omdat iedereen volgens de nationale visie vertegenwoordiger is van het Poolse volk.

Vragen uit de zaal:

-Het gaat volgens mij niet alleen om de betrekkingen tussen Duitsland en Polen, maar om de houding tussen volkeren tegen elkaar. Ook Nederland heeft een probleem met Polen. Dat heb ik wel gemerkt ten tijde van het Comité Amsterdam helpt Warschau in de jaren zeventig en tachtig.

-Wat ik gemist heb in de discussie is de economische situatie in Polen. Mensen worden gemotiveerd door hun verbeterde levensomstandigheden. Wat betreft communistische reflexen: men zou zich toch juist bevrijd moeten voelen? Maar goed, in Rusland kwam ook eerst de bevrijding en toen de teleurstelling.

Hendriks: Het boek gaat meer over het heden, terwijl de discussie vanavond meer over het verleden gaat. Ik vond het juist een grote paradox dat er dus communistische reflexen zijn ondanks de hekel van de Polen aan de voormalige Russische overheersing.

Zdzienicka: Het boek gaat over een grensgebied, dat is altijd een bijzonder gebied en geen weerspiegeling van het hele land. Belangrijk is nu dat Polen lid is van de EU en dat er saamhorigheid ontstaat. De economie ontwikkelt zich de laatste vijftien jaar ook goed. Het is een ingewikkelde problematiek, maar over het algemeen vind je in Polen dynamische, nieuwsgierige mensen en weinig communistische denkbeelden meer. De Duits-Poolse gevoeligheden liggen niet alleen in de twintigste eeuw, maar gaan veel verder terug.

Opmerking uit de zaal:

-Een wezenlijk kenmerk van een grensgebied is vaak de problemen tussen de volkeren aan beide kanten. In Polen is het verleden nog heel zichtbaar aanwezig. Ook is de Oder-Neiße-grens een fantastisch cultuurgebied. Dit wordt niet erkend door de Poolse overheid, het is een soort niemandsland. Het gebied wordt bedreigd door mijnbouw. En er staat een hoop te gebeuren zo na de Poolse verkiezingen. Ik miste de actualiteit in de discussie.

Remarque: Tot slot nog een vraag aan de sprekers van vanavond. Wat is jullie blik op de toekomst van het gebied?

Bachmann: Het boek van Annemieke Hendriks draagt bij in de postmoderne ontwikkeling van Polen. De situatie in Polen blijft niet zoals hij was. In de Duitse grensgebieden zijn heel mooie steden, maar de Duitsers trekken weg. Hier trekken Polen naar toe, maar dat moet ook. De Pools-Duitse grensstreek is een litteken in Europa.

Remarque: Treedt er normalisering op?

Bachmann: Ik weet het niet, maar een alternatief is er in ieder geval niet.

Zdzienicka: De mijnbouw baart mij zorgen. Ik ben onder de indruk van het werk van NEMO⁹ in het grensgebied. Er zijn prachtige ongerepte natuurgebieden die ook ongerept moeten blijven, maar het gebied moet zich ook economisch ontwikkelen. Dit is een dilemma waarvoor een oplossing moet worden gevonden. Het is goed dat Polen nu lid is van de EU. Ik ben voor de EU en voor een Europa van regio's. In de EU is in de toekomst meer plek voor regionale ontwikkeling. Dit zou bijvoorbeeld samenwerking kunnen zijn tussen Polen, Nederland en Duitsland. Er moet niet met de blik van het verleden naar de toekomst gekeken worden. Op angsten bouw je niets. Ik wil Annemieke Hendriks nog complimenteren met het boek. Het is een belangrijk werk.

Hendriks: Een voorspelling over de toekomst van het grensgebied kan ik niet doen. Ik zie daar in ieder geval geen enorme projecten tot ontwikkeling komen. Het blijft een perifeer gebied. Misschien dat het toerisme zich meer ontwikkelt, hoewel niet grootschalig. Ik blijf er in ieder geval komen.

Anne-Marie Mreijen studeert Geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. Momenteel loopt zij stage bij de Afdeling Voorlichting van het Duitsland Instituut Amsterdam

Foto's: Bas Lubberhuizen

⁹ Nemoland is een Pools-Nederlandse 'vrij-wandelvereniging', met als doel toerisme te koppelen aan duurzame ontwikkeling van het gebied. Sinds 1998 heeft NEMO (Pools voor niemand, dus niemandsland) een vestiging in Polen. De Nederlander Peter Spruijt heeft van het Poolse natuurgebied nabij Kopaniec een "ontmoetingscentrum voor wandelaars, natuurvrienden en avonturiers", zoals hij het zelf noemt, gemaakt.